

वर्णविन्यासगत समस्या र यसको समाधान

दावा शेर्पा

नेपाली शिक्षा विभाग, महेन्द्ररत्न क्याम्पस, ताहाचल, त्रिवि

Correspondence: sherpadawa2023@gmail.com

Article info:

Received: February 14, 2024

Revised: March 1, 2024

Accepted: April 1, 2024

सूचक शब्द : कार्यमूलक,
कार्यमूलक,वर्तनी,
व्याकरण, सार्वभौम व्याकरण
शैक्षणिक

लेखसार : प्रस्तुत वर्णविन्यासगत समस्याको शोध लेख गुणात्मक अध्ययन ढाँचको द्वितीय स्रोतमा आधारित रहेको छ । नेपाली भाषा शिक्षण सिकाइमा वर्णविन्यासगत त्रुटिका प्रश्नहरूमा उठेका समस्याको समाधानमा केन्द्रित गर्नु नै यस लेखको प्राज्ञिक उद्देश्य रहेको छ । प्रस्तुत लेखमा ह्रस्व/ दीर्घ, व/व, पञ्चम वर्ण, शिरविन्दु/चन्द्रविन्दु, हलन्त/अजन्त, पदयोग/पदवियोगजस्ता समस्याको विश्लेषण गरिएको छ । नेपाली भाषाको शुद्धशुद्धिमा तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दका आ-आफ्नै वर्णविन्यासगत नियम हुन्छ । तत्सम शब्द (वीज/वीज, विना/विना), तद्भव शब्द (दश/दस, दुवै/दुवै), आगन्तुक शब्द (लिम्बु/लिम्बू, खुसी/खुशी), हलन्त र अजन्त शब्द (भरपाइ/भर्पाइ, खरदार/खर्दार), ह्रस्व र दीर्घ (ठुलो/ठूलो, मुजुर/मयूर), क्रियाविशेषण शब्द(ढलीमली, भिलिमिली), मिलित क्रिया (गरिरहनु/गरी रहनु/गरि रहनु) जस्ता विवादस्त हिज्जेमा एक रूपता गर्नुपर्ने छ । तद्भव र आगन्तुक शब्दको अगाडि र विचको इकार र उकार ह्रस्व लेखिन्छ भने तत्सम शब्दादिमा इकार र उकार ह्रस्व लेखिने तथा इकार र उकार दीर्घ लेखिने तत्सम शब्दको वर्णविन्यासको अध्ययन गरिएको छ । 'व' र 'व' तथा पञ्चम वर्णको उच्चारण अनुस्वारमा वैकल्पिक शिरविन्दु र अनुनासिक स्वरमा चन्द्रविन्दुको प्रयोग गर्ने तथा पदयोग र पदवियोगको वर्णविन्यासगत प्रयोगको अध्ययन गरिएको छ ।

विषयप्रवेश

भाषा शुद्धशुद्धि रूपमा बोल्न तथा लेख्नको लागि स्तरीय मानक भाषाको शिक्षण गर्नु पर्दछ । कुनै पनि भाषाको स्तरीय तथा मानक शिक्षणमा व्याकरणको प्रयोग गरिन्छ । भाषा शिक्षणमा व्याकरणको प्रमुख कार्य शिक्षार्थीहरूलाई छोटो समयमा भाषाको स्तरीय रूपको अभ्यस्त वाक्यगठन गराउनु हो । भाषा प्रयोगको प्रमुख तिन स्थिति रहेका छन् । भाषिक अभिव्यक्तिमा वर्णविन्यासगत मानकीय शुद्ध तथा स्तरीय रूपको प्रयोग गराउनु पर्छ । भाषा मानवीय अभिव्यक्तिको एक बहुमूल्य उपहार हो जुन दरसन्तानमा हस्तान्तरण हुँदै जान्छ । भाषा व्यक्तिको निजी अनुभव एवम् विचार व्यक्त गर्ने माध्यम हो भने सामाजिक सम्बन्धको अभिव्यक्ति गर्ने उपकरण पनि हो (श्रीवास्तव, सन् २००४, पृ. ५१) । मानिसले प्रयोग गर्ने प्रत्येक भाषाको आ-आफ्नै भाषिक व्यवस्था, संरचना र नियम रहेको हुन्छ । यही भाषिक व्यवस्था र संरचनाको नियम नै त्यस भाषाको व्याकरण हो । लक्ष्य भाषाको सुनाइ, बोलाइ, पढाइ र लेखाइको शुद्धशुद्धिमा अभ्यस्त वाक्यगठनमा व्याकरणको सहयोग लिइन्छ । भाषिक व्यवस्था र संरचना पक्षको अध्ययनमा व्याकरणको उपयोग गरिन्छ । हामीले प्रयोग गर्ने प्रत्येक भाषा व्याकरण सम्मत हुनु आवश्यक छ । हामीले हासिल गरेका ज्ञान भाषिक व्याकरण सम्मत हुनुपर्छ । भाषाको प्रयोगमा हामी कहिले शब्द वा वाक्यद्वारा आफ्नो विचार प्रकट गर्छौं भने कहिले कहीं आफ्नो टाउँको हल्लाएर पनि काम चलाउँछौं (तिवारी, सन् १९९१, पृ. १) । यो भाषा विचार विनिमयको एक प्रकारको सङ्केत व्यवस्था हो । भाषा शिक्षण सिकाइको पहिलो सन्दर्भ 'भाषा' र दोस्रो 'मानव मन' एवम् 'मानवीय व्यवहारसँग' सम्बन्धित हुन्छ । यसको अर्थ सिकने वा सिकिने वस्तु 'भाषा' हुन्छ भने सिकने वा सिकाउने दुवै 'मनुष्य' हुन्छ (श्रीवास्तव, सन् १९९२, पृ. २१) । मानकीय र स्तरीय नेपाली भाषाका शुद्धशुद्धिमा वर्णविन्यास शिक्षणको आवश्यक पर्दछ । व्याकरण उही शास्त्र हो जुन भाषाको विश्लेषण गरी त्यसको संरचना र स्वरूपको वर्णन गरिएको हुन्छ (तिवारी, सन् २०१०, पृ. ४१) । भाषा वैज्ञानिक उत्पादन र पठन बोधसम्बन्धी आधारभूत संरचनात्मक नियमहरूको पद्धति नै व्याकरण हो । प्रत्येक भाषाको आफ्नै व्याकरणिक नियम र व्यवस्था हुन्छ । भाषाका यिनै नियम र व्यवस्थाको वर्णन तथा विश्लेषण व्याकरणले गर्दछ (थापा, २०७२, पृ. १६८) । भाषिक सिप सिकाइका चारैवटा शिक्षणका प्रयोजन र उद्देश्य प्राप्तमा वर्णविन्यासगत समस्याको समाधान नै यसको विषयप्रवेश हो ।

भाषा शिक्षणमा भाषिक वार्तालापको सैद्धान्तिक अवधारणको विकास तथा आगमन समाज विज्ञान र मानवशास्त्रभन्दा भाषिक शैक्षणिक व्याकरण बाहिर हुन्छ। विभिन्न अवस्थाको भाषिक विनिमय सामर्थ्यको प्रस्ताव र परिप्रेक्ष्यको निर्देशन भाषाविज्ञान र मानवशास्त्रले नेतृत्व गरिरहेको हुन्छ (ट्यम्स सन् १९७१)। यसै कारणले गर्दा एउटा भाषा अर्को भाषाभन्दा भिन्न रहेको हुन्छ। जस्तै : शेर्पा र नेपाली भाषाको वर्ण व्यवस्था, शब्दभण्डार र वाक्य संरचनामा भिन्न पाइनु यसैको कारण हो। यसो भए तापनि शेर्पा र नेपाली भिन्न भाषाहरू मूलभूत सिद्धान्तहरूमा समान हुन्छन्। भाषाका मुख्य सिद्धान्तहरू सार्वभौम हुन्छन् (यादव र रेग्मी २०५८, पृ. ४७)। भाषाहरूका विच अत्यन्त सीमित विकल्पबाट भिन्नता देखाउन सकिन्छ। कुनै पनि भाषाको एउटा सकर्मक क्रिया भएका वाक्यमा कर्ता, कर्म र क्रिया गरी तीन संरचकको आवश्यकता पर्दछ। तसर्थ: जुनसुकै भाषाको सकर्मक वाक्यमा कर्ता, कर्म र क्रिया हुन आवश्यक छ। भाषाका ती संरचकहरूका पदक्रम भने भिन्नभिन्न हुन सक्छन्। भाषाका आफ्नै नियमबद्ध व्यवस्था हुन्छ त्यो नै व्याकरण हो। व्याकरण भनेको भाषिक नियमहरूको समुच्चय हो। यसको शाब्दिक अर्थ विग्रह, विश्लेषण वा शब्द पृथकीकरण प्रक्रिया भन्ने हुन्छ (आप्टे, सन् १९६९, पृ. ९८८)। भाषाको शुद्धशुद्धि बोल्ने तथा लेख्ने सिकाउने व्यवस्थित नियम नै व्याकरण हो। यसैले गर्दा स्तरीय र मानक नेपाली भाषाको वर्णविन्यास शिक्षणका देखिएको समस्या र त्यसको समाधानको खोज गर्नु नै प्रस्तुत लेखको प्राज्ञिक विषय रहेको छ।

भाषाको ध्वनि, शब्द, पद, वाक्य-रचनाको नियम भिन्नभिन्न हुन्छन्। भाषाका सबै नियमको पाठ सम्भना र भाषाको मानकीकरण स्थिर गर्ने कार्य व्याकरणले गर्दछ (तिवारी सन् २०१०, पृ. ४१)। हरेक भाषाको आफ्नै व्याकरणिक नियम र व्यवस्था हुन्छ। भाषाका यिनै नियम र व्यवस्थाको वर्णन तथा विश्लेषण व्याकरणले गर्दछ। भाषाका आधारभूत विशेषताहरूको प्रतिबिम्ब व्याकरणमा झल्किएका हुन्छन् (थापा २०७२, पृ. १६८)। भाषाको संरचना र नियमको प्रयोग सिकाउन वर्णविन्यासको उपयोग गरिन्छ। वर्णविन्यास शिक्षणले विशेषतः भाषाको शुद्ध प्रयोगको उद्देश्य छोटो समयमा प्राप्त गर्न सहयोग गर्दछ। नेपाली भाषाको व्याकरण प्राथमिक तह, निम्नमाध्यमिक तह र माध्यमिक तहका निश्चित पाठ्यक्रमका आधारमा केन्द्रित भएर लेख्ने परम्परा निर्माण भएको छ (शर्मा, २०७०, पृ. २५९)। हाल प्राथमिक तहलाई आधारभूत तह, माध्यमिक तह, उच्च माध्यमिक तह र उच्चशिक्षामा 'अनिवार्य नेपाली शिक्षण निर्देशिका' (२०३५), (२०४६) र (२०६६) लाई मानक व्याकरणको स्रोत मानी व्याकरण लेख्ने परम्पराको विकास गरिएको छ। भाषा शिक्षण सिकाइमा वर्णविन्यासको प्रयोजनपरक आवश्यकताको समस्यासँग सम्बन्धित रहेको छ। तसर्थ: भाषा शिक्षण सिकाइमा वर्णविन्यासगत समस्यामा उठेका प्रश्नहरूको समाधानमा केन्द्रित गर्नु नै प्रस्तुत लेखको प्राज्ञिक उद्देश्य रहेको छ।

अध्ययनको औचित्य

जव दुई वा दुईभन्दा बढी मानिससँग एक अर्कामा विचार-विनिमयको सञ्चार गर्दा भाषिक सङ्केत जनाउने व्यवस्थित कोड प्रणालीको प्रयोग गरिन्छ, त्यसलाई नै भाषा भनिन्छ (वार्डहाउ, सन् २००६, पृ. १)। मान्छेले आफ्नो पुरुषार्थ, अनुभूति, विचार र चिन्तन साटासाट गर्ने भाषाको आ-आफ्नै व्याकरणिक नियम रहेको हुन्छ। यस लेखमा लक्ष्यभाषा नेपाली सिकाइमा देखिने वर्णविन्यासगत समस्या र समाधानको विश्लेषण गरिएको छ। वर्णविन्यास शिक्षण लक्ष्य भाषाको संरचना र व्यवस्थापक्षको प्रयोगसँग सम्बन्धित हुन्छ। भाषा शिक्षणमा वर्णविन्यासको शुद्ध रूपको हिज्जे सिकाउने प्रक्रिया र प्रयोगको व्यावहारिक पक्षको शिक्षणसँग सम्बन्धित हुन्छ। त्यसैले नेपाली भाषा शिक्षण सिकाइका प्रक्रियामा वर्णविन्यास शिक्षणको विशेष औचित्य रहेको छ। कुनै पनि भाषाको वर्णविन्यास शिक्षणमा गर्दा भाषिक व्याकरणका संरचनापक्षको सम्पूर्ण उच्चारण र उच्चारणक्रमहरूको अध्ययन गरिन्छ। यसमा प्रत्यय र उपसर्ग, शब्द, पदावली, वाक्यांश, वाक्य आदिको सबै विषय पर्दछ (बन्धु, २०७३, पृ. ६२)। वर्णविन्यास शिक्षणमा ह्रस्व/दीर्घ, व/व, पञ्चम वर्ण, शिरविन्दु/चन्द्रविन्दु, हलन्त/अजन्त, पदयोग/पदवियोगजस्ता व्याकरणको विश्लेषण मौलिक ढङ्गबाट तयार गरिएको छ। प्रस्तुत वर्णविन्यासको अध्ययन र विश्लेषणबाट नेपाली भाषा शिक्षण सिकाइमा समेत सहयोग पुग्ने देखिएको छ। त्यसैले वर्णविन्यास शिक्षणमा चयन गरिएका व्याकरणका शुद्धशुद्धि प्रयोगको विषय र त्यसबाट प्राप्त हुने व्यावहारिक तथा सैद्धान्तिक ज्ञानले नेपाली वर्णविन्यासको प्रयोग पक्षसँग जिज्ञासा राख्ने सम्बद्ध शिक्षक, शिक्षार्थी तथा भाषाविद्हरूका साथै समस्त व्याकरणका अध्येताहरू समेतलाई उपयोगी र औचित्यपूर्ण रहेको छ।

सामग्री सङ्कलन तथा अध्ययन विधि

वर्णविन्यास समस्या र समाधानको लेख गुणात्मक अध्ययन ढाँचामा आधारित रहेको छ। प्रस्तुत लेख पुस्तकालयीय अध्ययनमा आधारित रहेको छ। यसमा विभिन्न भाषाविद्हरूका वर्णविन्यास शिक्षणसँग सम्बन्धी द्वितीय स्रोतका पाठ्यपुस्तकलाई अध्ययनको सामग्रीका रूपमा सङ्कलन गरिएको छ। प्रस्तुत लेखमा नेपाली वर्णविन्यास शिक्षणको क्षेत्रमा अवलम्बन गरिएका

प्रयोगपक्षलाई अध्ययन विधिको सैद्धान्तिक पक्षको रूपमा उपयोग गरिएको छ। यसमा नेपाली वर्णविन्यास शिक्षणमा देखिएका समस्याको पहिचानपक्षको समाधानसँग सम्बन्धित वर्णविन्यासका क्षेत्रलाई मात्र अध्ययनमा सीमित गरिएको छ।

नेपाल बहुभाषिक समुदायका वक्ताहरू भएका देश हुन्। २०७८ सालको राष्ट्रिय जनगणनाको तथ्याङ्कको मातृभाषासम्बन्धी नतिजामा १४२ जातजातिले १२४ वटाभन्दा बढी मातृभाषी वक्ताहरू देखाएका छन् (राष्ट्रिय जनगणना, २०७८, पृ. ८)। तसर्थ: नेपाली मातृभाषी र नेपाली इतरका अन्य मातृभाषी विद्यार्थीहरूलाई समान रूपले मानकीय र स्तरीय नेपाली भाषाको वर्णविन्यास शिक्षणमा देखिएका समस्याको समाधानसँग सम्बन्धित सामग्रीको व्याख्या विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिएको छ। युरोपमा बेलायत अङ्ग्रेजी भाषाको साम्राज्य भए तापनि स्वयम् बहुभाषिक देश हो। बहुभाषिक परिवेशमा प्रयुक्त भाषाहरूमध्ये बालक कुन भाषामा बढी प्राथमिकता दिन थाल्छ सो कुरा पनि विचारणीय छ (अधिकारी, २०५९, पृ. १६२)। तसर्थ नेपाली भाषाको वर्णविन्यास शिक्षणमा देखिएका समस्याको समाधान गरी वर्णविन्यासको क्षेत्रमा एक रूपता कायम गर्ने उद्देश्यले वर्णविन्याससँग सम्बन्धित सामग्रीको व्याख्या विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिएको छ।

नेपाली वर्णविन्यासको लेखनमा भएका पूर्वकार्यको समीक्षा

नेपाली भाषाको वर्णविन्यास लेखनको इतिहासलाई पूर्वकार्यको रूपमा समीक्षा गरिएको छ। यात्री (२०३९) द्वारा नेपाली भाषाको पहिलो अभिलेख दामुपालको शाके ९०३ (१०३८) को दुल्लु शिलालेखलाई मानिएको छ (यात्री, २०३९, पृ. ९६)। यसलाई आधार मान्दा नेपाली भाषा लेखिन थालेको १००० वर्ष भन्दा बढी भएको छ। नेपाली भाषाको साहित्य लेखनको थालनी भएको पनि भन्दै अढाई सय वर्ष भइसकेको छ। यति लामो अवधि हुँदा पनि नेपाली वर्णविन्यासको हिज्जे, वर्तनी र खिप्तीमा एक रूपता कायम गर्न अझै सकिएको छैन। नेपाली वर्णविन्यास लेखनमा भएका सुधार र व्याकरण लेखनलाई पूर्वकार्यको रूपमा तल क्रमशः समीक्षा गरिएको छ।

नेपाली भाषाको पहिलो व्याकरण विदेशी लेखक जे.ए.एटन (सन् १८२०) द्वारा *A grammar of the Nepali language* लेखेको पाइन्छ। अङ्ग्रेजी भाषामा लेखी नेपाली व्याकरणलाई व्यवस्थित गर्नमा योगदान पुऱ्याउने अन्य विद्वान्हरूमा ए. टर्नबुल (सन् १८८८), टि. डब्ल्यु क्लार्क (सन् १९६३) र डेविड म्याथ्यूज (सन् १९९८) आदिको नाम उल्लेखनीय रहेको छ (भट्टराई र अधिकारी, सन् २००८)। अर्याल (१९६३) द्वारा नेपाली भाषाका 'ब' र 'व' वर्णविन्यास लेखनमा देखिएका समस्याको समाधान गर्ने प्रयास गरेको छ। राममणि आ.दी (१९६५) ले 'माधवी' पत्रिका मार्फत् 'हलन्त बहिष्कार अन्दोलन'मा (व्यञ्जनको खुट्टा काट्ने) र अव्यय शब्द दीर्घ लेख्ने परम्परा चलाएको देखिन्छ (पोखरेल, २०६७)। जयपृथ्वी बहादुर सिंह (१९६९) ले नेपाली भाषाको पहिलो 'प्राकृत व्याकरण'मा उच्चारणअनुसार नै हिज्जे लेख्ने गरेको पाइएको छ। विश्वमणि दीक्षितार्चाय (१९६९) ले 'नेपाली व्याकरण बोध'को माध्यमबाट हलन्त बहिष्कारको समर्थन गरेको देखिन्छ।

हेमराज पण्डित (१९६९) ले 'चन्द्रिका गोरखाव्याकरण'को माध्यमबाट क्रियापदको उच्चारण अनुसार हलन्त र अन्य शब्दमा अजन्त प्रयोग गर्ने र अव्ययलाई दीर्घ लेख्ने भनेका छन् (पोखरेल, २०६२, पृ. ६)। वि.सं. १९५८ सालदेखि 'गोरखापत्र' नियमित रूपले प्रकाशन हुन थालेपछि नेपाली भाषामा एक रूपता कायम गर्न वि.सं. (१९७०) सालमा 'गोरखा भाषा प्रकाशनी समिति' को स्थापनापछि नेपाली वर्णविन्यासमा धेरै सुधार भएको देखिन्छ। वि.सं. (१९९१) सालमा नेपाली भाषा प्रकाशनी समितिले मार्फत् 'नेपाली कसरी शुद्ध लेख्ने?' भनी एक व्याकरणको पुस्तिका प्रकाशन गरी अव्ययलाई ह्रस्व लेख्ने र अन्य कुरा यथावत् पुरानै लेख्ने गरिएको उक्त समयको एक मात्र आधिकारिक व्याकरण हो। वि.सं. (१९९२) देखि 'नेपाली कसरी शुद्ध लेख्ने' भनी लेखिएको व्याकरणलाई परीक्षाको आधिकारिक वर्णविन्यास बनाइएको थियो (गिरी, २०६७)।

वि.सं. (२०१३) सालदेखि 'भर्रोवादी आन्दोलन' मार्फत् बनारस पढ्न गएका सचेत नेपाली युवा छात्रहरू बालकृष्ण पोखरेल, तारानाथ शर्मा, बल्लभमणि दाहाल, महानन्द सापकोटा, कोशराज रेग्मी र चूडामणि रेग्मीद्वारा नेपाली भाषाको भर्रो अर्थात् टेट निजत्वलाई अन्य भाषाको दुष्प्रभावबाट जोगाउन तथा नेपाली भाषाका शब्दलाई नेपाली भाषिक तथा शैक्षणिक प्रतिष्ठानमा प्रयोग गर्न तथा व्याकरण लेखनमा आफ्नो निजीपन कायम गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ (थापा, २०७२, पृ. १७६)। 'हलन्त बहिष्कार आन्दोलन' (१९६५), 'भर्रोवादी आन्दोलन' (२०१३), 'सजिलो लेखन' (२०१६), 'जनजिब्रो लेखन' (२०२१), 'जिम्दो नेपाली भान्सा' (२०३०), 'सरल र शुद्ध नेपाली लेखन अभियान' (२०४५), 'नयाँ वर्णविन्यास लेखन' (२०५०) र 'नेपाली भाषा बचाऊँ' (२०६५), र 'चन्द्रगढी घोषणपत्र' (२०६६) गोष्ठीद्वारा वर्णविन्यास लेखनमा महत्त्वपूर्ण कार्य भएको छ (न्यौपाने, २०६७)। माथि उल्लिखित व्याकरणका लेखनलाई पूर्वकार्यका रूपमा समीक्षा गरिएको छ।

नेपाली भाषाको वर्णविन्यासमा एक रूपता कायम गराउन त्रिभुवन विश्वविद्यालय अन्तर्गत वि.सं. (२०३४) सालमा अनिवार्य नेपाली विषयका शिक्षकहरूको राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय कार्यशाला गोष्ठी मार्फत् वर्णविन्यासमा देखिएका समस्या समाधानमा एक रूपता कायम गर्ने निर्णयहरू गरिएको छ। यसका आधारमा त्रि.वि.पाठ्यक्रम विकास केन्द्रद्वारा 'अनिवार्य नेपाली शिक्षण निर्देशन' (२०३६) प्रकाशित गरिएको छ। यसका आधारमा मोहनराज शर्माले 'शब्द रचना र वर्णविन्यास' तथा कृष्णप्रसाद पराजुलीको 'राम्रो रचना मीठो नेपाली' (२०३६) प्रकाशित गरिएका व्याकरणका महत्त्वपूर्ण कृतिहरू हुन्। नेपाल

प्रज्ञा प्रतिष्ठान (२०४०) ले 'नेपाली बृहत् शब्दकोश' समेत त्यसैआधारमा प्रकाशित वर्णविन्यासमा एक रूपता कायम गरिएको छ (गिरी, २०६७)। नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठानले (२०४०) देखि दसौं संशोधन (२०७९) संस्करणसम्म प्रकाशन गरी नेपाली भाषाका वर्णविन्यासमा एक रूपता कायम गर्न महत्वपूर्ण खेलेको छ। वर्णविन्यासलाई औपचारिक तथा सैद्धान्तिक रूपले सिकाउनुभन्दा प्रयोगात्मक र कार्यमूलक रूपले शिक्षण गरी वर्णविन्यासमा एक रूपता कायम गर्नु पर्दछ।

व्याकरणको प्रयोजन तथा आवश्यकता

व्याकरण शिक्षणको सम्बन्धमा डा. अर्जुन तिवारीको मत यसप्रकार रहेको छ :

एक दिन इन्द्रले संस्कृत भाषाको समस्त शब्दको ज्ञान प्राप्त गर्ने इच्छा देवगुरु बृहस्पतिसँग प्रार्थना गरे। देवगुरु बृहस्पतिले 'शब्दापारायण' नाम शास्त्रको प्रवर्तन गरी दियो। इन्द्रले एक हजार वर्षसम्म उक्त शास्त्रको अध्ययन गरे तर अध्ययन पूरा हुन सकेन। उनको विफलताको कारण के थियो? एकविद्यार्थीका रूपमा उनले धेरै परिश्रम र मेहेनत गरी अध्ययन गरे, उनको कुनै दोष थिएन नत वा देवगुरु बृहस्पतिको नै थियो (तिवारी, सन् २०१०, पृ. ४३)। भाषा शिक्षणमा अनन्त शब्द सङ्ख्या अनन्तकालसम्म पनि पूर्ण ज्ञान प्राप्त गर्न असम्भव नै हुन्छ। तसर्थ: यति लामो समयको पाठ्यक्रमको कल्पना समेत गर्न सकिँदैन।

व्याकरण सिकाउँदा शिक्षार्थीहरूको सिकने क्षमता र प्रवृत्ति के कस्तो छ शिक्षकले त्यसको राम्रो ख्याल गरिनु पर्दछ। भाषाको स्वभाविक प्रयोगद्वारा नै व्याकरणात्मक ढाँचामा अभ्यस्त बनाउँदै लैजान प्रोत्साहित गरिनु पर्दछ। भाषाको सुनाइ, बोलाइ, पढाइ र लेखाइमा क्षमतागत सामान्य पृष्ठभूमि तयार भएपछि मात्र भाषिक व्याकरणको शैक्षणिक ज्ञान प्राप्ति तिर शिक्षार्थीलाई अग्रसर गराउनु पर्दछ। शैक्षणिक व्याकरण पाठ्यक्रम सापेक्ष र पाठ्यक्रम निरपेक्ष हुन्छन्। सैद्धान्तिक रूपमा हेर्दा, शैक्षणिक व्याकरण वर्णनात्मक व्याकरण र दोस्रो भाषा आर्जनको सिद्धान्तहरूमा आधारित हुन्छ (ओडलिन, सन् १९९४)। पाठ्यक्रम सापेक्ष व्याकरण छनोट, स्तरण र प्रस्तुतीकरणका दृष्टिले प्रयोगात्मक वा प्रायोगिक प्रकृतिको हुन्छ र यस व्याकरणले भाषाको सैद्धान्तिक पक्षलाई भन्दा पनि सम्प्रेषणात्मक पक्षलाई महत्व दिन्छ (अधिकारी, सन् २०१७; थापा, २०७२, पृ. १६८)। शैक्षणिक व्याकरण शैक्षिक पाठ्यक्रममा आधारित बनाई दोस्रो भाषा शिक्षणको लागि बढी उपयोगी बनाइएको हुन्छ भने पाठ्यक्रम निरपेक्ष शैक्षणिक व्याकरण कुनै पनि लक्षित भाषा अङ्ग्रेजी, जापानी, कोरियन तथा अन्य कुनै पनि भाषा विशेषको संरचनात्मक हिज्जे पक्षको प्रयोजनमा उपयोग गरिन्छ। दोस्रो भाषा शिक्षणमा सम्बन्धित भाषाको संरचना र विशेषताहरू प्रस्तुत गरी सम्प्रेषणात्मक क्षमताको विकास गरी भाषिक प्रयोगको व्यावहारिक र सिर्जनात्मक सामर्थ्यको विकास गर्न शैक्षणिक व्याकरणको उपयोग गरिन्छ। दोस्रो भाषा वा विदेशी भाषा शिक्षणमा शैक्षणिक व्याकरणको प्रयोजन उपयुक्त र व्यावहारिक हुन्छ। भाषाका आधुनिक र वैज्ञानिक शिक्षण पद्धतिका आधारमा छनोट र स्तरण गरी शिक्षार्थीहरूका भाषिक स्तर र क्षमताको मूल्याङ्कन तथा परीक्षण गरी मनोवैज्ञानिक भाषा शिक्षणमा जोड दिनुपर्छ। हाम्रो जस्तो बहुभाषिक देशमा १२४ वटा मातृभाषा भएका शिक्षार्थीहरूलाई नेपाली भाषाका वर्णविन्यास शिक्षणसँग सम्बद्ध गरी भाषा संसर्ग विधि तथा पाठ्यक्रमसँग सम्बद्ध नेपाली वर्णविन्यासको शिक्षण गर्नु यसको प्रयोजन र आवश्यकता रहेको छ।

वर्णविन्यास शिक्षणको नतिजा, प्राप्ति र छलफल

देवनागरी लिपिमा लेखिने नेपाली भाषा नेपालको राष्ट्रभाषा तथा सरकारी कामकाज र शिक्षाको माध्यम भाषा हो। नेपाली भाषा १०३८ देखि नै लेख्य रूपमा विकास भएको प्रमाण भेटिएको छ। यति पुरानो नेपाली भाषामा उच्चारण नहुने व्यञ्जन वर्णहरू ज, ण, ष, श, ञ, र स्वर वर्णहरू ई, ऊ, ऐ, औ, ऋ, अं, अ: हुन् तर संस्कृत भाषामा भने यी वर्णहरू उच्चारित हुन्छन्। यी वर्णहरू संस्कृतका तत्सम शब्दहरूका रूपमा नेपाली भाषाका लेख्य वर्णविन्यासमा प्रशस्त मात्रामा प्रयोग भएको पाइन्छ। तसर्थ: नेपाली वर्णविन्यासको शुद्धशुद्धि लेखाइका लागि तत्सम, तद्भव र आगन्तुक यी तिन शब्दहरूका स्रोत पहिचान गर्न शब्दकोशको उपयोग गर्नुपर्छ। नेपाली भाषाको विवादस्पद वर्णविन्यासको प्रयोगमा एक रूपता कायम गरी समस्या समाधान गर्न यी वर्णविन्यासका लेखाइमा सचेतता अपनाउनु पर्ने देखिएको छ। जस्तै: तत्सम शब्द (बीज/बीज, बृहत/बृहत, विना/विना, स्वीकार्नु/स्विकार्नु), तद्भव शब्द (दश/दस, दुबै/दुवै, बीच/विच, ठूलो/ठुलो), आगन्तुक शब्द (लिम्बु/लिम्बू, अवीर/अविर, शिकार/सिकार, शेर/सेयर, खुसी/खुशी), हलन्त र अजन्त शब्दमा (भरपाइ/भर्पाइ, खरदार/खर्दार), ह्रस्व र दीर्घ(ठुलो/ठूलो, जुठो/जूठो, मुजुर/मयूर, मुसो/मूसो), क्रियाविशेषण शब्द (ढलीमली, भिलिमिली, तिरिमिरी, चिरिविरी), मिलित क्रिया (गरिरहनु/गरी रहनु/ गरि रहनु), आज्ञार्थ शब्द (आउ, जाऊ), जस्ता वर्णविन्यासका विगारिएको रूप र शुद्ध रूपको पहिचान गरी सही प्रयोग र शिक्षण गर्नुपर्ने छ (गौतम, २०७३, पृ. ५-३१)। माथि उल्लिखित दुवै शब्दहरूमध्ये तत्सम शब्दमा पहिलो र नेपाली तद्भवीकरण तथा आगन्तुक शब्दमा दोस्रो शब्दहरूलाई वर्णविन्यास (हिज्जे) मा विश्वविद्यालयका प्राध्यापक तथा नेपाली भाषा र साहित्य लेखनमा समर्पित विद्वानहरू विचमा सहमति गरी तल उल्लिखित वर्णविन्यासको प्रयोग गरी एक रूपता कायम गर्नुपर्ने देखिएको छ।

वर्णविन्यासगत ह्रस्व र दीर्घमा देखिने समस्याको समाधान

नेपाली भाषाका सबै तद्भव र आगन्तुक शब्दको अगाडि र विचको इकार र उकार नाम, विशेषण, सर्वनाम, सङ्ख्यावाचक र क्षतिपूरक शब्दको वर्णविन्यास लेखाइको समस्या समाधान गर्न तद्भव र आगन्तुक शब्दहरूमा शिक्षार्थीलाई ह्रस्व लेख्न अभ्यस्त गर्नु पर्दछ। जस्तै : वावियो, सिउँडी, चिल्लो, चिसो, तिमी, जुन,बिस, उन्नाइस, उनन्तिस, त्रियानब्वे, अट्ठाइस, मिष्ठ= मिठो, तिक्त=तितो, आदि।

तत्सम शब्दादिमा इकार र उकारमा ह्रस्व लेखिने शब्दहरूको समस्या र समाधान :

प्रस्तुत तत्सम शब्दको शब्दादिमा इकार र उकार शब्दको लेखाइका हुने समस्याको समाधान गर्न दिएका तत्सम शब्दहरूमा शिक्षार्थीलाई ह्रस्व लेख्ने बानीमा अभ्यस्त गर्नुपर्छ। जस्तै : इच्छा, चिकित्सा, जिज्ञासा पिशाच,उग्र, उज्वल, कुण्डल, कुटुम्ब, कुसुम, पुरुष, पुस्तक, पुत्र आदि।

तत्सम शब्दादिमा इकार र उकारमा दीर्घ लेखिने शब्दहरूको समस्या र समाधान :

प्रस्तुत तत्सम शब्दका शब्दादिका इकार र उकारमा लेखाइमा हुने समस्याको समाधान गर्न दिइएका शब्दहरूमा शिक्षार्थीलाई दीर्घ लेख्ने बानीमा अभ्यस्त गर्नुपर्छ। जस्तै : ईश, ईश्वर, गीत, दीक्षा, भीषण, प्रीति, नीति, पीठ, मीमांसा, कीर्ति, कीर्तन, वीर्य, शीर्षक,कूट, कूल, चूडा, नूतन, न्यून, धूप धूली, भूषण, शून्य, मूल्य, सूचना, सूची, सूक्ष्म आदि।

व उच्चारण हुने तद्भव र आगन्तुक शब्दहरूको समस्या र समाधान :

नेपाली वर्णविन्यासमा 'व' लेखाइमा देखिने त्रुटिको समस्या समाधान गर्न उच्चारणअनुसार नै 'व' लेख्न अभ्यस्त गर्नुपर्छ। जस्तै : बहनु, बित्तु, बोल्नु, बियोल्नु, बरखी, बोभ्र, बराजु, बारी, बाँजो, बाजी, बाघ, बिरालो, बोसो, आदि।

व को उच्चारण हुने तद्भव र आगन्तुक शब्दहरूको समस्या र समाधान :

नेपाली भाषाको 'व' उच्चारण हुने तद्भव र आगन्तुक शब्दको वर्णविन्यासमा पाइने समस्याको समाधान गर्न तद्भव र आगन्तुक शब्दहरूमा उच्चारणअनुसार नै 'व' लेख्नु पर्दछ। जस्तै : वर, वारिपारि, मेवा, पेवा, सेवा, तावा, कुवा, धुवाँ, जुवा, मावल,प्वाल र क्वाँटी आदि।

पञ्चमवर्णको प्रयोग तथा समस्या र समाधान :

नेपाली भाषाका ड, ञ, ण, न, म, लाई पञ्चम वर्ण भनिन्छ। तत्सम शब्दमा अनुस्वार ध्वनि उच्चरित हुँदा तत्सम शब्दमा वैकल्पिक शिरविन्दुका साथै पञ्चम वर्णको पनि प्रयोग गरिन्छ। तद्भव र आगन्तुक शब्द अनुनासिक स्वरको उच्चारणमा भने चन्द्रविन्दुको प्रयोग गर्नुपर्छ। जस्तै : अङ्क/अंकअलङ्कार/अलंकार, पण्डित/पंडित, ग्रन्थ/ग्रंथ, नाम्लो, कान्छा, बन्डल, आँसु, आँच, नाउँ, ठाउँ, हाँस, खाँडी, औँठी, सुँगुर, सिँगार र सिँगान आदि।

पदयोग र पदवियोग समस्याको समाधान

पदलाई जोडेर लेख्नु पदयोग हो। पदयोगमा उपसर्ग र परसर्ग, विभक्ति, वचनबोधक, प्रत्यय, नामयोगी, निषेधबोधक न, नामयोग भएका मध्यवर्ती नाम, द्वित्व र समस्त शब्दमा पदयोग गर्नुपर्छ। जस्तै : अधिकार, प्रतिकूल, मलाई, मबाट, मदेखि, उनीहरू, यिनीहरू, घरभित्र, छानामाथि, नजाती, नकाम, देवीभक्त, विश्वनाथ, आआफ्नो, भैरुगडा, माछापुच्छे र रतन्धो आदि।

पदवियोगको प्रयोग :

पद छुट्याएर लेख्ने प्रक्रिया पदवियोग हो। पद नजोडिकन लेखिनेमा विभक्तिपछि आउने शब्दहरू, विभक्तिपछि आउने नामयोगी, निपात, विभाजक न, र क्रियायोगीहरू अलगगै लेख्नु पर्दछ। जस्तै :उदाहरण सहित क्रमशः श्यामको भाइ, मेरा निमित्त,घरबाट बाहिर, पँधेराको वरतिर,नरेश आएन नि। हो त ? ए लौ न नि बित्याँस पच्यो। जोई न जुँगा, पोइ न पोते,हिजो पढाइ भएन। भोलि हामी आउँदैनौँ,आदि।

निष्कर्ष

वर्णविन्यासको समस्या र समाधानको लेख गुणात्मक अध्ययन ढाँचमा गरिएको छ। प्रस्तुत लेख पुस्तकालयीय अध्ययनमा आधारित छ। द्वितीय स्रोतका रूपमा वर्णविन्यास शिक्षणसँग सम्बन्धित विभिन्न पाठ्यपुस्तको उपयोग गरिएको छ। प्रस्तुत लेख नेपाली वर्णविन्यासका समस्यामा उठेका प्रश्नहरूको समाधान नै यस लेखको प्राज्ञिक उद्देश्य हो। नेपाली भाषा देखिएका ह्रस्व/दीर्घ, व/व, पञ्चम वर्णमा शिरविन्दु/चन्द्रविन्दु, हलन्त/अजन्त तथा पदयोग/पदवियोगको वर्णविन्यासमा देखिन त्रुटिको अध्ययन गरिएको छ। यसमा तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दको वर्णविन्यासगत प्रयोगको अध्ययन गरिएको छ। तत्सम शब्द (वीज/बीज, स्वीकान्तु/स्विकान्तु), तद्भव शब्द (दश/दस, दुवै/दुवै, वीच/विच), आगन्तुक शब्द (अवीर/अविर, शिकार/सिकार, खुसी/खुशी), हलन्त र अजन्त शब्द (भरपाइ/भर्पाइ, खरदार/खर्दार), ह्रस्व र दीर्घ (ठुलो/ठूलो, जुठो/जूठो, मुजुर/मयूर), क्रियाविशेषण (ढलीमली, फिलिमिली), मिलित क्रिया (गरिरहनु/गरी रहनु/गरि रहनु) जस्ता विवादस्त हिज्जेको

अध्ययन गरिएको छ। तद्भव र आगन्तुक शब्दको अगाडि र बिचको इकार र उकारमा नाम, विशेषण, सर्वनाम, सङ्ख्यावाचक र क्षतिपूरक शब्दमा ह्रस्व लेखिन्छ। तत्सम शब्दको शब्दादिमा इकार र उकार ह्रस्व लेखिने शब्दमा चिकित्सा, पिशाच, कुण्डल, कुटुम्ब, हुने भने तत्सम शब्दादिमा इकार र उकार दीर्घ लेखिने शब्दमा : ईश्वर, गीत, दीक्षा, कूट, कूल, चूडाजस्ता शब्दको अध्ययन रहेको छ। 'व' उच्चारण हुने तद्भव र आगन्तुक शब्दहरूमा : बढनु, बित्तु, विथोलु, बारी, विरालो, तथा 'व' उच्चारण हुने तद्भव र आगन्तुक शब्दहरूमा : वर, मेवा, पेवा, सेवा, धाँसा क्वाँटी, पञ्चमवर्ण : ड, ज, ण, न, म, तत्सम शब्दमा अनुस्वार उच्चारण हुँदा वैकल्पिक शिरविन्दु र पञ्चम वर्ण दुवैको प्रयोग हुने शब्द तथा अनुनासिक स्वरको उच्चारणमा चन्द्रविन्दुको मात्र प्रयोग हुने वर्णविन्यासको अध्ययन रहेको छ। जस्तै : अङ्क/अंक, अलङ्कार/अलंकार, ग्रन्थ/ग्रंथ, नाम्लो, बन्डल, आँसु, आँच, नाउँ, ठाउँ, हाँस, खाँडी, औँठी, । पदयोगमा उपसर्ग र परसर्ग, विभक्ति, वचनबोधक, प्रत्यय, नामयोगी, निषेधबोधक न, नामयोग भएको मध्यवर्ती नाम, द्वित्व र समस्त शब्दमा पदयोग गरिन्छ भने पदवियोगमा विभक्तिपछि आउने शब्दहरू, विभक्तिपछि आउने नामयोगी, निपात, विभाजक न, र क्रियायोगीहरू अलग्गै लेखिन्छ।

सन्दर्भ सामग्री

- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०५९), *नेपाली भाषा शिक्षण*, (पाँचौँ संस्करण), काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
 आप्टे, वामन शिवराज (१९६९), *संस्कृत हिन्दी कोश* (दो.संस्करण), दिल्ली : मोलीलाल बनारसी पब्लिशर्स प्राइवेट लिमिटेड ।
- गिरी, जीवेन्द्र देव (२०६७), *नेपाली वर्ण विन्यासमा देखिएका समस्या र तिनका समाधान*, काठमाडौँ : ने.प्र.प्र.द्वारा २०६७ पुस २६, २७ र २८ गते आयोजित नेपाली भाषा सङ्गोष्ठीमा प्रस्तुत गोष्ठीपत्र ।
- गोभर्मन्ट अफ नेपाल अफिस अफ द मिनिस्टर एन्ड काउन्सिल अफ मिनिस्टर (२०२१), *नेसनल पोपुलेसन एन्ड हाउजिङ्ग सेनसस*, कास्ट/इन्धिसिटी, ल्याङ्ग्युएज एन्ड रिलिजन, नेसनल रिपोर्ट, काठमाडौँ : नेसनल स्टार्टिस्टिक अफिस ।
- गौतम, चूडामणि (२०७३), *वर्णविन्यास विगानेहरूको भन्डाफोर*, काठमाडौँ : गौतम प्रकाशन ।
- तिवारी, भोलानाथ (१९९१), *भाषा विज्ञान*, बाउन्तौ संस्करण, नयाँ दिल्ली : अन्सारी रोड दरियागन्ज ।
- तिवारी, अर्जुन (२०१०), *हिन्दी भाषा, व्याकरण र रचना*, (दो.संस्करण), वाराणसी : विश्वविद्यालय प्रकाशन ।
- त्रि.वि.वि. पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०३६), *अनिवार्य नेपाली शिक्षण निर्देशन*, काठमाडौँ : पा. वि. केन्द्र ।
- त्रि. वि.वि. पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०६६), *अनिवार्य नेपाली शिक्षण निर्देशिका*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- थापा, दिनबहादुर (२०७२), *प्रायोगिक भाषा विज्ञान*, काठमाडौँ : भुँडीपुराण प्रकाशन ।
- दीक्षिताचार्य विश्वमणि (१९६९), *नेपाली व्याकरण बोध, बम्बई* : वेंकटेश्वर प्रेस ।
- नेपाल, पूर्ण प्रकाश (२०३९), *राजा गगनराजको यात्रा*, काठमाडौँ : नेशनल रिसर्च एशोसिएसन ।
- न्योपाने, टड्कप्रसाद (२०६७), *नेपाली वर्णविन्यासको मानकीकरण : समस्या र समाधान*, काठमाडौँ : ने.प्र.प्र.द्वारा (२०६७) पुस २६, २७ र २८ गते आयोजित नेपाली भाषा सङ्गोष्ठी ।
- पण्डित, हेमराज (१९६९), *चन्द्रिका गोरखाभाषा व्याकरण*, काठमाडौँ : ढोकाटोल प्रेस ।
- पोखरेल, माधव प्रसाद (२०६७), *नेपाली हिज्जेका समस्या र स्थायी समाधान*, काठमाडौँ : ने.प्र.प्र.द्वारा (२०६७) पुस २६, २७ र २८ गते आयोजित नेपाली भाषा सङ्गोष्ठी ।
- पोखरेल, शैलजा (२०६२), *नेपाली बृहत् शब्दकोशका वर्णविन्यासको समीक्षा*, ललितपुर : जगदम्बा प्रकाशन ।
- बन्धु, चूडामणि (२०७३), *भाषाविज्ञान*, (नवौँ संस्करण), ललितपुर : साभा प्रकाशनको छापाखाना ।
- यादव, योगेन्द्रनारायण र रेग्मी भीमनारायण (२०५८), *भाषाविज्ञान*, काठमाडौँ : न्यु हिरा बुक्स इन्टरप्राइजेज ।
- शर्मा देवेन्द्रनाथ र शर्मा दीप्ति (सन् २०१३), *भाषाविज्ञानको भूमिका*(सातौँ संस्करण), नयाँ दिल्ली : राधाकृष्ण प्रकाशन प्रा.लि. ।
- श्रीवास्तव, रवीन्द्रनाथ (सन् १९९२), *भाषा शिक्षण*, नयाँ दिल्ली : माहेश्वरी वाणी प्रकाशन ।
- श्रीवास्तव, रवीन्द्रनाथ (सन् २००४), *भाषाविज्ञान सैद्धान्तिक चिन्तन*, (पहिलो आवृत्ति), दिल्ली : राधाकृष्ण प्रकाशन प्राइभेट लिमिटेड ।
- Adhikari, B. R. (2017). Student teachers' views on grammar and grammar teaching, and its communication to their students. *Journal of NELTA*, 21(1-2), 88-99.
- Ayton, j. A. (1920). *A grammar of the Nepali language*. Calcutta : Philip peraira.
- Bhattarai, G. R., & Adhikari, B. R. (2008). An experience of translating Nepali grammar into English. *Nepalese Linguistics*, 25-39.
- Hymes, D. (1971). *On communicative competence*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Odlin. T. (Ed.). *Perspectives on pedagogical grammar*. Cambridge University Press.
- Wardhaugh, R. (2006). *An Introduction to Sociolinguistics* (5thedition). UK : Blackwell Publishing.